

Нова буржуазія: риси повсякденного життя та діяльності в період непу

Волосник Ю. П.

Волосник Ю. П. Нова буржуазія: риси повсякденного життя та діяльності в період непу. В статті висвітлюється такий аспект повсякденного життя непманів, як девіантна поведінка, детермінована трансформаційними процесами, що відбулися в суспільстві в роки революції та воєнного комунізму. Аналізуються також різноманітні форми спротиву підприємців політиці радянської держави.

Ключові слова: повсякденність, девіантна поведінка, спротив, непмани, підприємці.

Волосник Ю. П. Новая буржуазия: черты повседневной жизни и деятельности в период нэпа. В статье освещается такой аспект повседневной жизни нэпманов, как девіантное поведение, детерминированное трансформационными процессами, которые произошли в обществе в годы революции и воєнного коммунизма. Анализируются также формы повседневного сопротивления предпринимателей политике советского государства.

Ключевые слова: повседневность, девіантное поведение, сопротивление, нэпманы, предприниматели.

Volosnik Y. P. New Bourgeoisie: Traits of Daily Life and Behavior in the NEP Period. This article is devoted to some aspects of nepman's everyday life such as deviant behaviour. It is demonstrated that it was determined by transformational processes occurred in society in the years of revolution and war communism. Also, forms of private entrepreneurs' resistance to the soviet government are analysed.

The Keywords: everyday life, deviant behaviour, resistance, nepmans, private entrepreneurs.

Повсякденне життя непманської буржуазії належить до числа тих наукових проблем, що, на жаль, все ще залишаються надто фрагментарно вивченими в історіографії, хоча історія нової буржуазії вже отримала певне висвітлення у роботах дослідників непу [13, 17, 18]. Тому є вельми актуальним об'єктивне дослідження цього питання, оскільки саме у повсякденній практиці відбувалось становлення нової буржуазії як певної верстви суспільства, її функціонування в народному господарстві та спротив підприємців класовій політиці держави «диктатури пролетаріату».

© Волосник Ю. П.

Мета статті – проаналізувати деякі риси повсякденного життя та діяльності нової буржуазії та форми її спротиву в 1920-ті роки.

Хронологічні рамки статті: 1921–1929 роки, тобто період здійснення непу.

Джерельну базу роботи складають, як опубліковані матеріали (законодавчі акти, періодична преса, тощо), так і архівні джерела.

Зміна соціокультурних умов, що відбулась в країні після 1917 року вкрай негативно позначилась на розвитку вітчизняного підприємництва. По - перше, внаслідок ліквідації в роки воєнно-комуністичного експерименту старої буржуазії зник той освічений, культурний і загалом цивілізований (європеїзований) шар спадкових підприємців, що в дореволюційний період був носієм підприємницьких традицій професіоналізму та етичних норм. Як результат - розпався зв'язок часів між дореволюційним і “непівським” поколіннями підприємців, стався безпрецедентний в історії розрив культурних традицій вітчизняного підприємництва. По-друге, в нових порівняно з дореволюційними часами соціокультурних, політичних та економічних умовах радянської держави, що здійснила спробу знищити інститут приватної власності, фактично виникла нова генерація підприємців, тобто “нова буржуазія”, яка в масі своїй була соціально аномічною, не “обтяженою” традиційними нормами професіональної етики, і взагалі, соціальними цінностями та нормами поведінки. Внаслідок цього, нове соціальне утворення – верства непманів, виявилася значною мірою маргіналізованим (насамперед в соціокультурному відношенні), в масі своїй атомізованим, зі слабкими внутрішніми соціальними зв'язками, з практично відсутньою позитивною компліментарністю, навіть у власному середовищі, явно недостатньо підготовленим до виконання своєї соціальної ролі та функції, зумовлених статусом підприємця.

Відтак, характерною рисою епохи, що значною мірою була притаманна саме непманам, була схильність підприємців до проявів девіантної поведінки у різних її формах. Відомий у 1920-х роках економіст Ц. Крон зазначав: «Це був період непівського учадіння, період “розбазарювання” державного майна, період розкрадань і пограбувань, період, що створив гучні судові процеси і гучну славу непівським героям» [9, с. 14]. Інший спостерігач був змушений констатувати: «НЕП насичений особливого роду кримінальним елементом, що ... намагається свій “успіх” засновувати на всіляких троках, на обмані, балансує на межі “злочинного” та незабороненого» [12, с. 85, 90]. Так, авантюрист Т. Пашковський (він же Панін, Ніколаєв і т.д.) створив цілу злочинну групу для проведення різних афер. Він представлявся (мав навіть фальшивий мандат) завідувачем Всеукраїнської філії Всесоюзної асоціації працівників зображального мистецтва. Брав звідусіль замовлення нібито на виконання робіт, але отримавши аванс, зникав. Суд засудив його до 2 років в'язниці [1, 1929, 21 червня]. Шахраєм виявився і

колишній відповідальний співробітник Подільського губфінвідділу Перецьолкін, що у 1924 р. зник, привласнивши “кругленьку” суму у 24 тис. крб., а потім займався скупівлею золота на чорній біржі. Авантюрист мав при собі документи на три різних прізвища. Був засуджений на 10 років ув’язнення [1, 1930, 18 липня].

Процвітало шахрайство і в сфері кредиту. З метою заволодіння коштами банківських установ та довірливих громадян, спритні комбінатори використовували різні методи. Наприклад, у місті Червоний Луч Луганського округу спритний ділок Аршак Акопджанянц та вісім його співучасників на позичені гроші відкрили у 1927/28 р. так зване «Російсько-Східне промислово-торгівельне товариство» (щось на зразок вітчизняних “трастів” у 1990-ті роки). За короткий термін товариство спромоглося набрати кредитів у Державного банку та довірливих громадян на суму 60 тис. крб. Векселя цього “товариства” неодноразово опротестовувались, але жодний з них не був викуплений самим “товариством”. Набравши чималу суму державних кредитів та від приватних власників, ділки поспішно зникли з Червоного Луча [20, ф. 539, оп. 5, од.зб. 1295, арк. 165].

На жаль, саме такий тип “ділків-комбінаторів”, схильних до наживи з кримінальним присмаком багато в чому сприяв формуванню в роки непу негативного соціального іміджу нової буржуазії, чим уміло скористалась радянсько-партійна пропаганда для тиражування в свідомості широких мас морально неповноцінного образу підприємця.

В умовах адміністративно-бюрократичної зарегульованості економіки, за допомогою якої радянська держава, виходячи з класових пріоритетів, намагалась жорстко контролювати і регламентувати підприємницьку діяльність, створювалася сприятлива основа для прояву корупції в державно-партійному апараті. Процес розбазарювання державного капіталу, що супроводжував у роки непу розвиток приватнокапіталістичного накопичення був можливим завдяки широкомасштабній корупції. З іншого боку, саме завдяки підкупу в умовах радянської держави підприємці часто-густо мали змогу повсякденно виживати як господарюючі суб’єкти. “Немає жодного непмана, в щоденнику функцію якого не входила дача хабаря. В будь-якій галузі торгівлі та промисловості непман не працював би, він обов’язково практикує підкуп”, – зазначав з цього приводу ще до початку непу один з дописувачів газети “Известия” [4]. У сфері посередництва, за визначенням одного з представників НК-РСІ (1923 р.) “... коли перевірити походження угод (державних установ та приватних посередників – Ю.В.), то виявляється, що в основі укладення більшості з них лежить протекція, знайомство, зв’язки та особиста зацікавленість службовців установ і підприємств” [12, с. 85]. Таким чином, корупція в роки непу була повсякденною практикою виживання непманів, як функціонуючих підприємців.

Упродовж всього непу і в центрі, і на місцях відбувались гучні судові процеси, як над хабарниками-чиновниками так і підприємцями хабародавцями. Скандальні справи «Укрсільгоспмаштреста», «Гукону», «Укрдержпосередника», «Українського борошномельного тресту» тощо стали помітними подіями у суспільному житті 1920-х років. Лише за один рік – з 1 жовтня 1921 р. до 1 жовтня 1922 р. тільки до ревтрибуналів УСРР надійшло 1276 справ про хабарництво та здирництво з боку посадових осіб [16, с. 4-6]. За 1922–1923 роки судами УСРР було розглянуто 2178 справ про хабарництво [15, ф. 17, оп. 60, од. зб. 122, арк. 14]. У зв’язку з цим є цінним висновок помічника генерального прокурора СРСР І. С. Кондурушкіна (1927 р.): “Тепер немає жодного чимось помітного торговця, якого б не притягали до відповідальності, який не сидів, не судився: за хабар, спекуляцію, крадіжку, скупку краденого, експлуатація найманої сили...” [9, с. 127]. Якщо в 1922 р. з кожних 100 обслідуваних приватних підприємств 17, то в 1925 р. вже 60 їхніх власників або орендаторів притягалися до кримінальної відповідальності [13, с. 105]. Але при цьому слід сказати, що самі умови функціонування підприємців були надто вже далекими від цивілізованих.

В.І. Ленін вже на початку непу вимагав від наркому юстиції Д. Курського: “... карати будь-який капіталізм, що виходить за рамки державного капіталізму, карати безпощадно, аж до розстрілу, і швидко за зловживання новою економічною політикою” [11, с. 381]. А звертаючись 3 березня 1922р. до членів політбюро ЦК РКП(б) він писав: “Найбільша помилка думати, що неп покладе кінець терору. Ми ще повернемося до терору і терору економічного” [11, с. 412]. Реалізуючи у повсякденній практиці ленінські настанови, державні органи намагалися усіляко обмежити підприємницьку активність і приватнокапіталістичне накопичення.

Мілюковська (емігрантська) газета “Останні новини” у травні 1924 р. повідомляла читачів про такі повсякденні явища в Радянській Україні: “Капітали без усіляких церемоній конфіскуються, квартири та майно відбираються, а викинуті на вулицю люди, за браком вільних казенних квартир, висилаються в Наримський край” [Цит. за 5, с. 177]. Підприємці в роки непу були позбавлені політичних прав, що перетворювало їх на громадян “другого сорту”. Відомий англійський економіст Дж. Кейнс, що побував у 1925 р. у СРСР, описуючи становище непманів, констатував: “Система неначе аж ніяк не забороняє торгівлі та посередницькі операції. І політика наче їх не стримує, але займатися ними вважається або небезпечним, або негожим і ганебним. Приватні торговці – свого роду дозволені законом знедолені, як євреї у середні віки: тих у кого є схильність до торгівлі, створена видимість віддушину, але вона не вважається природним і схвальним заняттям звичайного громадянина” [6, с. 41].

З метою обмеження приватного накопичення в роки непу здійснювались заходи регулювання цін на приватному ринку. При цьому, державні органи мало цікавили питання, чи могли підприємці знижувати ціни та націнки на свої товари, виходячи з економічно обґрунтованих мотивів. Поряд з великими штрафами на торгівців за порушення ними встановлених адміністративними методами цін і націнок, практикувалось, згідно кримінального кодексу, їх ув'язнення "за злісне підвищення цін", та навіть розстріл. Так, за станом на 20 травня 1927 р. наркоматом юстиції УСРР порушено понад 500 кримінальних справ за не дотримання встановлених Наркомторгом УСРР цін. Було засуджено до різних термінів ув'язнення 74 приватних торговців, а одного до розстрілу [1, 1927, 1 черв.]. Після цих судових процесів ціни в УСРР на приватному ринку знизилися на 6,4%. Хоча дефіцит товарів на ринку тільки посилювався.

Ще більш жорсткою відносно приватнопідприємницького сектору виявилась податкова політика, що мала класовий характер і перетворилась фактично на знаряддя того економічного терору, про який на початку непу говорив В. І. Ленін. Вже на початку непу податковий тиск був досить відчутним для підприємців, у 1924 р. вилучення з прибутків підприємців складало від 32 до 50,2% в торгівлі та від 35,5 до 42% в промисловості в залежності від розміру підприємства. Але поряд із законними в Україні в 1922–1923 рр. існувало від 100 до 150 несанкціонованих центральною владою зборів та податків [19, с. 46]. Для того щоб підприємці їх сплачували, місцевою владою нерідко використовувалися примусові методи. Податківці настільки морально і психологічно тероризували підприємців, що останні відчували справжній жах коли до них приходили навіть статистики або реєстратори з метою перепису населення. Ось типовий приклад. Коли до одного непмана у Миколаїві в день перепису населення 17 грудня 1926 р. завітав реєстратор (статистик), що вів перепис, то в будинку підприємця здійснювався великий переполох. Реєстратору прийшлося довго пояснювати і переконувати господарів, що він не має на меті описувати їхнє майно [14]. На жаль, це були зовсім не поодинокі випадки, коли непмани з пересторогою ставилися до представників статистичної служби, помилково сприймаючи їх як податкових агентів [20, ф. 337, оп.1, од. зб. 4401, арк.139-143].

Не бажаючи нести на собі невинуватий податковий тягар, що часто-густо перевищував їх економічні можливості, непмани використовували різноманітні форми спротиву для його зниження, хоча будь-які активні форми спротиву в умовах радянської держави несли серйозну загрозу для їх учасників, а тим більше організаторів. Однією з форм спротиву податковому свавілля були страйки підприємців. Вдаючись до такої форми протесту і тиску на владу, підприємці явно ризикували, оскільки подібні страйки були заборонені чинним законодавством і

переслідувалися у кримінальному порядку. Так, у Житомирі в липні 1922 р. у відповідь на додаткове оподаткування ринкові торговці оголосили страйк, що продовжувався два дні [21]. Ще більш масштабними були протести в Одесі (літо 1922 р.), коли більшість приватних крамниць та крамничок виявилися зачиненими страйкуючими підприємцями на знак протесту проти введення загальногромадянського податку. Підприємці повернули до губфінвідділу 3000 вибраних патентів і торговельних свідоцтв на загальну суму 1,5 млрд. крб. (у радзнаках зразка 1922 р.) [7]. У Харкові навесні 1922 р. на знак протесту проти введення нових більш високих ставок податку приватні підприємці в масовому порядку почали вивозити з ринків і базарів кіоски, повертати назад до губфінвідділу патенти і т.д. Лише після того, як місцева влада вдалася до різного роду залякувань, страйк було припинено [2, с. 149]. Такі випадки протесту проти податкової практики були упродовж всього періоду непу досить розповсюдженим явищем.

Однією з форм спротиву була масова відмова приватних підприємців від ведення торгових книг. Такі книги зобов'язані були вести всі власники середніх і великих комерційних і промислових підприємств. У торгових книгах підприємці мали фіксувати всі свої комерційні операції, розмір обігів, прибутків, накладних видатків тощо. Але навіть у тих випадках, коли підприємці все ж вели такі книги, переважна їх кількість при перевірці виявилась недостовірними. [3, ф. р-871, оп. 11, од. зб. 1720, арк. 38].

Великого поширення набула така форма протесту як масова подача скарг, колективних звернень від імені комітетів ринкових торговців на дії податківців [20, ф. 423, оп. 2, од. зб. 103, арк. 34-34 зв.]. Але, як правило, подібні колективні звернення підприємців до владних структур залишалися без очікуваних наслідків.

Ще однією, практично повсякденною і масовою формою спротиву з боку підприємців було їх свідоме ігнорування численних правил і нормативних актів, що регулювали і регламентували порядок здійснення комерційної діяльності. Безпатентна торгівля, торгівля без дозволу, уникнення сплати різних зборів тощо, набули в роки непу значного розповсюдження. На винних у порушенні встановлених правил складався протокол і накладався штраф та стягалась вартість патенту. За 1924/25 р. в УСРР до відповідальності за порушення цих нормативних актів було притягнуто майже 30 тис. торговців [20, ф. 5, оп. 2, од. зб. 666, арк. 30]. За 1926/27 р.р. адміністративні стягнення за подібні дії було накладено на 10315 осіб [20, ф. 5, оп. 3, од. зб. 232, арк. 4]. В 1927/28 р. за порушення правил торгу і промислів в УСРР було притягнуто в адміністративному порядку 28416 осіб [20, ф. 5, оп. 3, од. зб. 999, арк. 16 зв.].

Масовий спротив підприємців був викликаний насамперед не цивілізованими умовами їх підприємницького середовища в радянській

державі. Як зазначав у цьому зв'язку один із сучасників непу економіст-емігрант І. Кон: “В таких условиях, когда специально против частного капитала как конкурента государства на экономическом поприще направляется целый арсенал средств – от тягчайших налогов и сборов до отказа в кредите, в отпуске товаров, в перевозке грузов, – тогда на работу в качестве частных торговцев и промышленников могут идти, казалось бы, только особо авантюристские элементы, причём нажившись, тут же нажитое богатство и проматывать, ибо копить его на предмет конфискации тем или иным порядком – бессмысленно” [8, с. 100]. Хоча далеко не завжди ці протестні дії, цей супротив мав позитивні наслідки, але він примушував владу на певний час зменшувати адміністративний та економічний тиск на підприємців.

На процесі відродження інституту приватного підприємництва та нової буржуазії надзвичайно негативно відбилися наслідки соціальної трансформації суспільства за роки революції та воєнного комунізму. В нових, порівняно з дореволюційними, соціокультурних умовах радянської держави відбулася депрофесіоналізація та маргіналізація верстви підприємців, як наслідок розриву з дореволюційними традиціями та культурними нормами вітчизняного підприємництва. Характерними рисами нової буржуазії були її аномічність та соціальний егоїзм з притаманними проявами девіантної поведінки та нерідко деструктивної мотивації діяльності. Намагаючись вижити у несприятливому соціальному середовищі, представники нової буржуазії перманентно були змушені вдаватися до різних форм підкупу радянських чиновників. Одночасно підприємці чинили різноманітний за формами спротив класовій політиці щодо приватного сектору. Цей, здебільшого пасивний, спротив підприємців дещо пом'якшував, хоча далеко не завжди, тиск держави на приватногосподарський сектор і сприяв певному подовженню існування його представників.

Примітки

1. *Вісті ВУЦВК*.
2. *Волосник Ю. П.* Зародження нової буржуазії та розвиток приватнопідприємницької діяльності в Україні в 1920-ті – на початку 1930-х років: Дис. доктора іст. наук / Ю. П. Волосник. – Х., 2004.
3. *Державний архів Харківської області*.
4. *Известия ВЦИК*. – 1922. – 30 сент.
5. *Квиринг Э. И.* Избранные речи и статьи / Э. И. Квиринг – К., 1988.
6. *Кейнс Дж. М.* Из России с надеждой / Дж. М. Кейнс // *Новое время*. – 1990. – № 33.
7. *Коммунист*. – 1922. – 2 июля.
8. *Кон И.* Опыт советской национализации / И. Кон, А. Югов // *НЭП: Взгляд со стороны*. – М., 1991.

9. *Кондурушкин И. С.* Частный капитал перед советским судом / И. С. Кондурушкин. – М.; Л., 1927.
10. *Крон Ц.* Частная торговля в СССР / Ц. Крон. – М., 1926.
11. *Ленін В. І.* Повне зібрання творів / В. І. Ленін. – К., 1974. – Т. 44.
12. *Меркис.* Как нэпманы используют нэп / Меркис // *Известия рабоче-крестьянской инспекции*. – М., 1923. – № 6-7.
13. *Орлов И. Б.* «Ряженые капиталисты» на нэповском празднике жизни / Б. И. Орлов, С. А. Пахомов. – М., 2007.
14. *Пролетарська правда*. – 1927. – 8 січня.
15. *Російський державний архів соціально-політичної історії*.
16. *Суд и преступность на Украине в 1921–1922 г.* // *Статистика Украины*. – Х., 1923. – № 29.
17. *Сушко О. О.* Непманы: соціально-історичний тип приватних підприємців в УСРР (1921–1929) / О. О. Сушко – К., 2003.
18. *Трифонов И. Я.* Классы и классовая борьба в начале НЭПа (1921–1925) / И. Я. Трифонов. – Л., 1969. – Ч. 2.
19. *Финансовый вестник*. – 1922. – № 3-4.
20. *Центральный державний архів вищих органів влади України*.
21. *Экономическая жизнь*. – 1922. – 22 июля.

УДК 944/9

Уровень потребления спиртных напитков рабочими Поволжья в период нэпа

Камардин И. Н.

Камардин И. Н. Уровень потребления спиртных напитков рабочими Поволжья в период нэпа. В статье рассматривается повседневная жизнь рабочих, связанная с употреблением алкоголя. Автор приходит к выводу, что пьянство в рабочей среде стало традиционным элементом рабочего досуга. Рабочие оказались наиболее пьющей группой городского населения, что, несомненно, несло огромные убытки на производстве за счет пьяных прогулов, брака, производственного травматизма.
Ключевые слова: алкоголь, рабочие, пьянство, производство, нарушение трудовой дисциплины, движение за трезвость, города Поволжья.

© Камардин И. Н.